

David Assaf

Chasydyzm: zarys historii

Chasydyzm to ruch odnowy religijnej o szczególnym charakterze społecznym. Zapoczątkowany w drugiej ćwierci osiemnastego stulecia, istnieje nieprzerwanie aż do dnia dzisiejszego. Ideologiczne i historyczne początki chasydyzmu są łączone z postacią i oryginalnym nauczaniem Izraela ben Eliezera (1698/1700-1760) znanego jako Baal Szem Tow (Mistrz Dobrego Imienia; w skrócie Beszt), jego samoświadomością przywódczą i działalnością jako przekaziciela nowych treści religijnych. Powstanie i szybka ekspansja chasydyzmu, sprzężona ze wzbudzaniem wciąż poczuciem identyfikacji, pomogła mu przetrwać długotrwałą opozycję i stać się głównym fenomenem żydowskiej historii ery nowożytnej — jedną z najważniejszych cech religijnych, społecznych i osobistych doświadczeń świata Żydów wschodnioeuropejskich.

Korzenie chasydyzmu sięgają spontanicznie tworzonych, elitarystycznych grup studiujących Torę i kabalistów w południowo-wschodnim rejonie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zwłaszcza na Podolu. W pokoleniu, które nastąpiło po śmierci Beszta jego zwolennicy nazwali się chasydami (hebr. *chasidim*). Terminem tym określano uprzednio jedno-stki uznawane przez społeczność za wyjątkowo pobożne lub za kabalistów, którym z tego też względu zezwalano na stosowanie pewnych odrębnych praktyk rytualnych. Członkowie kręgu chasydów Beszta i ich uczniowie zostawali charyzmatycznymi przywódcami licznych społeczności na terenie Ukrainy, Zakarpacia i Białorusi, przyciągając zwolenników i ciekawych, zwłaszcza młodych uczonych w Torze, których potrzeb duchowych nie zaspokajały tradycyjne metody studiów.

W osiemnastym wieku Polska doświadczyła gwałtownych przemian politycznych zakończonych u schyłku stulecia rozbiorem kraju pomiędzy sąsiednie państwa absolutystyczne. W tym samym czasie autonomiczna gmina żydowska zaczęła słabnąć, ustępując nowym źródłom władzy i religijnej inspiracji. Chasydyzm rozkwitał i rozprzestrzenił się w okresie rozpadu starego porządku społecznego: likwidacji Sejmu Czterech Ziem w roku 1764, utraty zaufania do tradycyjnych instytucji gminnych (w tym rabinatu) coraz częściej utożsamianych z interesami polskiej szlachty, oraz wielu przejawów społecznych i międzyklasowych napięć. Problemy te pogłębił kryzys religijno-etyczny spowodowany przez pozostałości sabataistycznego mesjanizmu i frankizmu oraz osłabioną pozycję rabi-

nów, niejednokrotnie podejrzewanych, że swoje stanowiska zawdzięczają w znacznej mierze zamożności i kontaktom z władzami.

Pomimo podejmowanych przez misnagdów (przeciwników) prób oczerniania chasydyzmu i przedstawiania przywódców ruchu jako zdemoralizowanych nieuków, większość ludności żydowskiej nie wierzyła w słuszność tych zarzutów i uważała chasydzkich przywódców, cadyków (*cadikim* — hebr. sprawiedliwi) za jednostki ponadprzeciętne pod względem duchowym. Osłabienie autorytetu instytucji kahalnych dało przywódcom chasydów, dzięki ich osobistemu prestiżowi i randze moralnej, wyjątkowe możliwości. Choć początkowo nie dążyli oni do zastąpienia dawnych instytucji, a jedynie do wzmocnienia ich i włączenia się w ich struktury, w istocie przejęli władzę dzierżoną uprzednio przez gminę.

Od końca osiemnastego wieku chasydyzm przechodził procesy transformacji i instytucjonalizacji, które zmieniły jego historyczny charakter. Rozprzestrzeniając się po krańce Europy Wschodniej i podlegając rozlicznym podziałom, rozrósł się w ruch ludowy przemawiający nie tylko do elit, lecz również do mas. Zyskiwał sobie zwolenników we wszystkich warstwach tradycyjnego społeczeństwa, niezależnie od wykształcenia i statusu społeczno-ekonomicznego. Na czele każdej z takich grup stał cadyk, zwany również rebem lub admorem (hebr. akronim „nasz pan, nauczyciel i mistrz”), reprezentujący przywództwo religijne nowego typu. Cadycy cieszyli się pozycją, prestiżem i autorytetem innego rodzaju niż tradycyjni przywódcy społeczności — rabini i parnasi. Cadyk nie był formalnie wyznaczany bądź wybierany na swoje stanowisko. Nie oczekiwano też od niego, by wykazywał się dogłębnymi studiami nad Torą. Jego zwolennicy (również ci pochodzący z innych gmin) uznawali go za przywódcę dzięki jego charyzmatycznej osobowości lub wybitnej duchowości, oraz, od dziewiętnastego wieku, dzięki pochodzeniu z dynastii cadyków. Członkostwo we wspólnocie chasydzkiej było dobrowolne i nieformalne, zależne od osobistych preferencji. Dołączenie polegało po prostu na uznaniu autorytetu konkretnego cadyka. Piśmiennictwo chasydzkie, objaśniające wyjątkowy mistyczny i społeczny status cadyka jako obranego przez Boga na swe stanowisko, ostatecznie przyczyniło się do przyjęcia zasady dynastycznej jako jedynej podstawy prawowitego przywództwa, od czasu gdy zwyczaj ten upowszechnił się pod koniec XVIII w. Przywództwo cadyków dynastycznych wciąż jest znamieną cechą wszystkich grup i społeczności chasydzkich (z wyjątkiem chasydów braclawskich).

Chasydyzm nigdy nie był „ruchem” we współczesnym znaczeniu tego słowa, nie posiadał bowiem scentralizowanej struktury.

Chasydyzm to w istocie zbiorcze określenie dla różnorodnych grup i podgrup kształtujących się przez wieki, czasem z powodu odmiennych podejść lub nacisku na odmienne aspekty społeczne i ideologiczne, a czasem z powodu osobistych konfliktów wśród przywódców. Od XIX wieku grupy chasydzkie identyfikowano z dynastiami, do których należeli ich przywódcy i określano nazwami wschodnioeuropejskich miasteczek i miejscowości, w których powstały lub zyskały rozgłos „dwory” tychże dynastii.

Zorganizowana walka z chasydyzmem, zapoczątkowana w 1772 roku w Wilnie ekskomuniką tamtejszych chasydów, stanowiła wyraz postrzegania ruchu jako zagrożenia dla tradycyjnej struktury i porządku, po części dlatego, że proklamował on nowe źródła autorytetu i przywództwa. Burzliwa walka misnagdów z chasydami trwająca jedno zaledwie pokolenie, która niezależnie od powodujących ją motywów zakończyła się całkowitą porażką misnagdów, pozostawiła zarówno na poziomie społecznym jak i duchowym trwały ślad w postaci utrzymującego się do dzisiaj w społeczności ultraortodoksyjnej rozdziału pomiędzy dwiema głównymi grupami: chasydami i misnagdami (często nazywanymi obecnie litwakami, hebr. *Lita'im* — Litwini).

Na początku XIX wieku wrogość ustąpiła współistnieniu. Jednak wkrótce chasydyzm musiał stawić czoło nowemu, znacznie bardziej zdeterminowanemu i wyrafinowanemu wrogowi — haskali. Starcie chasydów z maskilami (zwolennikami haskali — żydowskiego oświecenia) nie było jedynie sporem pomiędzy różnymi grupami w społeczności żydowskiej co do właściwego sposobu oddawania czci Bogu. Nie było też powodowane współzawodnictwem ekonomicznym lub rywalizacją o wpływy. Stanowiło ono szczyt zasadniczego konfliktu charakteryzującego żydowską historię ery nowożytnej: animozji będących wynikiem sprzecznych poglądów „nowatorów” i „konserwatystów” w odniesieniu do religijnej i kulturowej tożsamości społeczeństwa żydowskiego, jak również doniosłości nowoczesności i jej ducha w kształtowaniu przyszłości narodu.

Bezkompromisowo zwalczali haskalę, podobnie jak sekularyzację, nacjonalizm i syjonizm chasydzi przewodzili w zasadzie frontowi konserwatywnemu. U swego zarania chasydyzm odgrywał w społeczeństwie żydowskim rolę radykalną i innowacyjną, pozostawał jednak zamknięty w granicach tradycyjnych norm (halachy). W konfrontacji z nowoczesnością i podzieloną społecznością na pierwszy plan wysunęły się tendencje konserwatywne. Chasydyzm był zatem ruchem religijnym i społecznym, który nie tylko rozwijał się wewnątrz własnych granic, lecz również rywalizował

i współzawodniczył z innymi religijnymi i społecznymi prądami wstrząsającymi społecznością wschodnioeuropejskich Żydów w XIX i XX wieku. Te prądy (z uwzględnieniem chasydyzmu) usiłowały kształtować współczesną i przyszłą tożsamość żydowskiej społeczności zarówno poprzez innowacje i wewnętrzną kreatywność, jak i delegalizacją obozu przeciwnego i bezkompromisową walkę przeciw jego wpływowi.

Powstanie i rozwój (1700-1760)

Chasydyzm zakorzeniony był w środowisku „starego” świata Żydów polskich. Kiedy ruch ten powstawał w czasach Beszta, wyrastał z jednej strony z tradycyjnego, spójnego wewnętrznie społeczeństwa o wielowiekowych tradycjach organizacji kahalnej, ściśle określonej gospodarczej i prawnej strukturze, własnym mówionym i pisanym języku (jidysz) oraz sposobie życia ukształtowanym przez halachę i jej autorytatywnych interpretatorów, z drugiej zaś strony zrodził go ludowy etos znajdujący odzwierciedlenie w piśmiennictwie obyczajowym, etycznym i homiletycznym, uformowanym dogłębnie przez idee kabalistyczne.

Spółeczne i ideologiczne podłoże, z którego wywodzili się przywódcy zarówno chasydyzmu jak i przeciwników ruchu, stanowiły grono pietystów i kabalistów znanych pod nazwą chasydów. Działali oni na południowo-wschodnich ziemiach Polski (obecnie Ukraina) indywidualnie i jako *charwurot* (hebr. grupy), brakowało im jednak jednoczących więzi. Ich działalność przejawiała się na różne sposoby. Jedni, utrzymując, że posiadli „ducha świętości”, oddawali się religijnym i mistycznym zajęciom natury ascetycznej i pustelniczej, inni studiowali Torę i kabałę, angażując się w modlitwę i rytuały religijne, kładąc nacisk na takie wartości jak ekstaza, radość i pobożność.

Głównym obszarem działalności Beszta było Podole. Po okresie pozostawania w ukryciu i przygotowań religijnych, ujawnił się publicznie (prawdopodobnie w 1733 roku) jako *ba'al szem* (zawodowy uzdrowiciel), biegły w posługiwaniu się „świętymi imionami” i mistyk władający cudownymi mocami, niosący nowe religijne przesłanie.

Beszt początkowo kierował swoje wysiłki w stronę członków wyżej wspomnianych elit pietystycznych licząc, że uznają oni zarówno jego wyjątkowe moce duchowe (objawiające się szczególnie w ekstatycznej modlitwie), jak i zasadność jego charyzmatycznego przywództwa. Osiągnąwszy w tych kręgach pewne uznanie, zaczął poddawać pod ich rozwagę swoje nauki. Zwolenników zyskiwał głównie przez ostatnie

dwadzieścia lat życia (1740-1760), kiedy mieszkał w Międzybożu, ciesząc się uznaniem i szacunkiem całej społeczności.

Beszti i jego grupa stworzyli elitarny krąg prowadzący charakterystyczny styl życia religijnego i kultywujący obyczaje podobnych grup kabalistów i mistyków w osiemnastym wieku. Na przykład przejęli sefardyjską wersję modlitewnika uzupełnioną o kabalistyczne *karwanot* (intencje) przypisywane Icchakowi Lurii i jego uczniom, oczyszczali się regularnie poprzez zanurzenie w mykwie (łaźni rytualnej) i używali szlifowanych noży do uboju rytualnego.

Wśród uczniów i współpracowników Beszta (nierzadko powiązanych z innymi grupami pietystycznymi) byli rabini gminni i badacze Tory (np. Jaakow Josef z Połonnego i Meir Margoliot z Ostroga), kaznodzieje (również wędrowni), tacy jak Menachem Mendel z Baru, Dow Ber z Międzyrzecza czy Arie Lejb z Połonnego, rzeźacy, kantorzy i mełamedzi. Choć Beszt działał również wśród prostych ludzi, zważając na ich kłopoty i potrzeby, nie należeli oni do najściślejszego kręgu i nie dla nich były przeznaczone jego nowe doktryny religijne.

Mimo równoległej, tajnej działalności sabataistów w tym samym rejonie, nie istnieją przekonujące dowody ani ich związków z grupą Beszta, ani ich wpływów ideologicznych. W każdym razie chasydyzm gwałtownie zaprzeczał tego rodzaju oskarżeniom wysuwanych przez przeciwników, choć pogląd ten przyjmowali niektórzy badacze jego historii. Ponadto nie ma dowodów powiązań wczesnego chasydyzmu z nieżydowskimi grupami pietystycznymi aktywnymi wówczas w Europie Wschodniej.

Towarzysze Beszta nie ograniczali swojej działalności do współuczestnictwa w stworzonym przez siebie modelu religijności, lecz starali się szerzyć swoją naukę i duchowość w społeczności, w której żyli. Krytyczni wobec istniejących priorytetów w sferze kultu, proponowali nowe kierunki odnowy religijnej i innowacji, a także propagowali ekstatyczną żarliwość w praktykach religijnych, zwłaszcza w modlitwie. Rozszerzali pojęcie studiowania Tory na inne dziedziny wiedzy, takie jak kabalistyczna literatura etyczna i popierali nowy rodzaj przywództwa religijnego, którego wyznacznikiem było zaangażowanie w życie wspólnoty.

Na tym etapie opozycja wobec chasydyzmu nie była systematyczna i zorganizowana, lecz ograniczała się do sporadycznej krytyki na gruncie lokalnym. Ten rozdział historii chasydyzmu kończy się wraz ze śmiercią Beszta w roku 1760.

Konsolidacja i rozpowszechnienie (1760-1815)

Centralną pozycję w drugim okresie — stadium przejściowym pomiędzy kameralnym gronem chasydów a ruchem masowym — zajmuje Dow Ber z Międzyrzecza (zm. 1772) zwany Magidem i jego uczniowie działający głównie na terenie Wołynia i Białorusi. Wielu zwolenników Magida zostało przywódcami wspólnot chasydzkich jeszcze za jego życia — np. Aron ha-Gadol („Wielki”) w Karlinie i Menachem Mendel (z Witebska) w Mińsku — a wielu więcej jeszcze po jego śmierci. Magid nie był uważany za formalnego następcę Beszta, jedynie za jednego z ważniejszych uczniów. Inni przywódcy działający w tym samym okresie, tacy jak Jaakow Josef z Połonnego (zm. 1783) i Pinchas Szapiro z Korca (zm. 1790), również uznawali Beszta za swojego duchowego mentora, lecz nie akceptowali przywództwa Magida i w rzeczywistości pozostawali krytyczni wobec jego idei.

Rozbiory Polski (w 1772, 1793 i 1795 roku) i upadek królestwa, które dotychczas skupiało wszystkich wschodnioeuropejskich Żydów w obrębie jednego organizmu państwowego, stał się tłem dla powstania pierwszych stałych dworów chasydzkich — zjawiska, które szczególnie rozpowszechniło się w XIX stuleciu. Emisariusze i propagandyści reprezentujący cadyków (lub działający na własną rękę) rozpowszechniali chasydyzm i jego doktryny poza granice macierzystych ziem ruchu, umożliwiając mu dotarcie do społeczności zachodniej Galicji, centralnej Polski, Białorusi i Litwy.

Nowe wspólnoty chasydzkie, dzięki przewadze młodych członków i pionierskiemu zapałowi, obrały formy działalności właściwe tętniącej życiem kulturze młodzieżowej i osiągnęły jedność na bazie wspólnych doświadczeń religijnych, społecznych i ekonomicznych. Młodzi ludzie zaczęli podróżować na dwór swojego cadyka i pozostawać z nim w szabaty i święta. Na skutek tych wizyt często zostawali chasydami. Niektórzy pozostawali na dworze przez dłuższy czas i nazywano ich *joszwin* (hebr. rezydenci). „Dwór” stawał się głównym ośrodkiem jednoczącym wiernych. Wypełniali go nie tylko chasydzi przybywający po nauki i wskazówki do swojego rebege, ale także zwykli ludzie powodowani ciekawością lub nadzieją znalezienia rozwiązania dla swoich problemów.

Wraz z konsolidacją społeczności chasydzkiej pociągającą za sobą zapotrzebowanie na nauki cadyków rozwinął się dynastyczny model przywództwa, stałe instytucje i zorganizowane drogi rozpowszechniania. Pojawiły się też różne typy przywódców. Byli wśród nich cadycy „teoretyczni” poświęcający się głównie sprawom duchowym i modlitwie. Ich przeciwieństwo stanowili przywódcy „praktyczni” koncentrujący

się głównie na udzielaniu rad i pomocy wszystkim potrzebującym. W gminach odległych od macierzystych dworów tworzono odrębne grupy modlitewne. Od chasydów zaczęto wymagać zapewnienia ekonomicznego dobrobytu cadyka, jego rodziny i dworu. Cadyk i jego zwolennicy w coraz większym stopniu włączali się w życie społeczności — próbowali zyskać władzę w kuluarach zarządu gminy, wywierając wpływ na odwoływanie i nominacje urzędników gminnych i rabinów.

Podczas gdy wierni gromadzili się wokół różnych charyzmatycznych cadyków i szukali sobie miejsca przy dworach, zaczęły powstawać również szkoły teoretyczne, interpretujące zasady chasydzkiego systemu kultu i podkreślające nową, wyjątkową rolę cadyka jako religijnego przywódcy. W latach 80. XVIII wieku ukazały się pierwsze publikacje chasydzkie. Przede wszystkim wydano trzy klasyczne dzieła z zakresu doktryny: *Toledot Jaakow Josef* Jaakowa Josefa z Połonnego (pierwsze wydanie w Korcu w 1780 roku), *Magid de-waraw le-Jaakow* Dow Bera z Międzyrzycza (Korzec 1781) i *No'am Elimelech* Elimelecha z Leżajska (Lwów 1788).

Systematyczna, zorganizowana kampania przeciwko chasydyzmowi rozpoczęła się w 1772 roku w kilku gminach, mianowicie w Szkłowie, Wilnie i Brodach. Była ona inspirowana i kierowana przez nieprzejednanego przeciwnika chasydyzmu Elijahu ben Solomona Zalmana, Gaona wileńskiego, uważanego wówczas za najwyższy autorytet religijny i otaczanego głębokim szacunkiem. Samą walkę prowadzili rabini, kaznodzieje, gminni urzędnicy i świeccy przywódcy. Ponadto władze gminne wykorzystywały dostępne im sankcje do wzmocnienia opozycji. Oponenti sprzeciwiali się popularyzacji chasydzkiej formy nabożeństwa a także innych praktyk i doktryn. Obawiali się, że podważą one religijny i społeczny porządek, w którym jedynie nieliczne osobowości (czyli chasydzi w dawnym znaczeniu tego słowa) miały prawo do wyjątkowych, pietystycznych form postępowania. Do tej elity należały grupy pietystów i kabalistów (np. grupa z kłojzu w Brodach). Przeciwnicy chasydyzmu pragnęli również zapobiec nowej erupcji herezji i skłonności bliskich sabataizmowi.

Zakazy i agitacja przeciwko chasydom trwały nawet po śmierci Gaona w 1797 roku, ale stopniowo słabły, czy to z powodu ich nieefektywności, braku autorytetu nadzorującego zmagania i wzbudzającego powszechny zapał, czy też rosnącego przeświadczenia, że doktryny chasydyzmu nie są właściwie tak bardzo heretyckie. Śmierć kaznodziejów Izraela Leibla ze Słucka (ok. 1800) i Dawida z Makowa (1814), którzy w swej zdecydowanej działalności antychasydzkiej uważali się za osobistych emisariuszy Gaona, również przyczyniła się do zaprzestania kampanii.

Istotny punkt zwrotny w dziejach chasydyzmu nastąpił, gdy władze zezwoliły chasydom na ustanowienie oddzielnych minjanów (hebr. *minjanim*, grup modlitwanych) i wybieranie własnych duchowych przywódców. Takie minjany były już uznawane w Galicji, wówczas części Cesarstwa Austriackiego, na mocy tzw. „patentu tolerancyjnego” z roku 1789, lecz w Rosji nastąpiło to później, wraz ze „Statutem o urządzeniu Żydów” z roku 1804. Oficjalne uznanie legalności religijnej dychotomii w społeczności żydowskiej zadało kolejny cios tradycyjnej gminie, ostatecznie pozwalając nie tylko chasydom, ale też innym grupom (np. maskilom) na wyzwolenie z uprzednich wymuszonych więzi z tradycyjną gminą. W tym okresie ukształtowała się większość najważniejszych dynastii chasydzkich. Pojawiły się również nowe typy cadyków, reprezentujące liczne oblicza zjawiska.

Południowo-zachodnie prowincje Rosji (Kijów, Podole, Wołyń)

Niektórzy uczniowie Magida z Międzyrzecza, mimo że sami nie przewodzili dużym grupom wiernych, mieli jednak znaczne wpływy duchowe. Do tego grona należeli kaznodzieje Menachem Nachum z Czarnobyła (ok. 1730-1797), założyciel dynastii twerskiej (lub czarnobylskiej) i Zeew Wolf z Żytomierza (zm. 1798), którego książka *Or ha-Meir* jest zaliczana do podstawowych dzieł piśmiennictwa chasydzkiego. Inną godną uwagi postacią z tego regionu był Lewi Icchak z Berdyczowa (ok. 1740-1809), rabin i uczonec z Pińska, wygnany ze swego miasta pod presją misnagdów i od 1785 roku aż do śmierci działający w Berdyczowie jako poważany rabin i przywódca chasydzki. Wyróżniali się też wnukowie Beszta — bracia Mosze Chajim Efraim z Sudłykowa (ok. 1740-1800) i Baruch ben Jechiel z Międzyboża (ok. 1756-1811), oraz prawnuk Nachman z Braclawia (1772-1810), którego kontrowersyjne duchowe podejście poruszyło środowisko chasydów. Również potomkowie Magida należeli do wybitnych postaci chasydyzmu. Był wśród nich jego jedyny syn Abraham zwany „Aniołem” (ok. 1740-1776), który nigdy nie pełnił funkcji przywódczej, a także jego wnuk Szalom Szachna z Pohrebyszcza (1769-1802), ojciec Izraela z Rużyna i jeden z pierwszych cadyków żyjących „po królewsku”, odrzucających ascetyzm na rzecz manifestacyjnego bogactwa.

Północne prowincje Rosji

Na północy, w rejonie Grodna i Mińska, Aron „Wielki” z Karlina (1736-1772) i jego uczniowie byli tak aktywni i widoczni, że *mitnagdim* określali ogół chasydów mianem Karlinerów. Jego następcą został uczeń Szlomo z Karlina (1738-1792), wygnany z rodzinnego miasta do Włodzimierza Wołyńskiego w roku 1786. Kolejnym *admorem* został Aszer Perlow ze Stolina, syn Arona (1765-1826) pod którego przewodnictwem chasydyzm karlińsko-stoliński rozkwitał, aż stał się największą dynastią na Polesiu. Inne ważne grupy zostały utworzone przez Chajima Chajkla z Indury koło Grodna (zm. 1787) i Mordechaja z Lachowicz (1742-1810). W rejonie Witebska i Mohylewa najznacześniejszymi przywódcami byli uczniowie Magida z Międzyrzecza: Menachem Mendel z Witebska (1730-1788), który przeniósł się do Witebska z Mińska, Abraham z Kaliska (1741-1810) oraz, po emigracji dwóch ostatnich do Ziemi Izraela, Szneur Zalman (1745-1812), założyciel intelektualnie ukierunkowanego Chabadu (akronim hebrajski oznaczający mądrość, rozum i poznanie), znanego pod nazwą chasydyzmu z Lubawicz, działającego najpierw w Łoznej, a potem (od 1804 roku) w Ladach.

Polska Centralna

Działało tu kilka niewielkich grup chasydów związanych z Magidem z Międzyrzecza i jego uczniami, głównie w mniejszych gminach. Do lat 80. XVIII wieku chasydzi pojawili się w Ryczywole, Ostrowcu, Opatowie, Żelechowie i Nowym Dworze oraz w Krakowie i na Pradze – przedmieściu Warszawy. W latach 1754-1776 na czele jeshiwy o charakterze chasydzkim stał Szmuel Szmelke Horowic, później z Nikolsburga, (1726-1778). Uczniami jego byli m. in. Lewi Icchak (potem z Berdyczowa), Uziel Meisels (1744-1785), Izrael Hopstein (później z Kozienic, 1737-1814), Eliezer z Tarnogrodu (zm. 1806) i inni. Nie były to w pełni rozwinięte ośrodki, lecz załączki zapowiadające wielką ekspansję chasydyzmu w dziewiętnastowiecznej Polsce.

Galicja Zachodnia

Największy i najważniejszy dwór w tym regionie, ówczesnie części Cesarstwa Austriackiego, powstał wokół Elimelecha z Leżajska (1717-1787), brata Zusji z Annapola i ucznia Magida. Elimelech jest uważany za archetypicznego cadyka „praktycznego”, który postrzegał siebie samego (i tak też postrzegali go chasydzi) jako rodzaj „kanału”, przez który boska emanacja może być sprowadzona ze światów niebiańskich do naszego

świata. Z tego też względu poświęcał większość czasu i aktywności kwestii materialnego dobrobytu swoich zwolenników (w języku chasydów, wspomagając ich w staraniach o potomków [*bane haje u-mezone*], zdrowie i źródła utrzymania). Równocześnie jednak oczekiwał, że będą oni wspierać jego samego, jego rodzinę i dwór datkami pieniężnymi.

Jeszcze przed śmiercią Elimelecha niektórzy z jego uczniów założyli nowe ośrodki. Najznaczniejszym z nich był Jaakow Icchak Horowicz z Łańcuta (ok. 1745-1815), znany jako Widzący z Lublina. Był on osobowością charyzmatyczną zgłębiającą chasydyzm mistyczny, posiadał również cechy niezbędne dla przewodzenia dużej wspólnoty. Jego dom w Lublinie był pierwszym dworem ulokowanym w środowisku wielkomiejskim, nie zaś w małej miejscowości. Niemal wszyscy przywódcy chasydzcy na ziemiach centralnej Polski i w Galicji tejże generacji i następnych pokoleń uważali się za jego uczniów. Inni znaczący zwolennicy Elimelecha z Leżajska, przewodzący dużym wspólnotom to: *magid* Izrael Hopstein z Kozienic, Menachem Mendel z Rymanowa (zm. 1815), którego dwór, przyciągający licznych uczonych, znajdował się wcześniej w Przytyku, oraz Abraham Jehoszua Heszeli z Opatowa (1748-1825), który po długich wędrówkach osiadł ostatecznie w Międzybożu i w ostatniej dekadzie swego życia uważany był za najstarszego żyjącego cadyka.

Niezwykłą, a później bardzo wpływową postacią w polskim chasydyzmie był uczeń Widzącego, Jaakow Icchak z Przysuchy (1766-1813), ogólnie znany jako ha-Jehudi ha-Kadosz (Święty Żyd). Jego relacje z nauczycielem, który od początku wybrał go na następcę, zmaćo-ne zostały przez zazdrość i konflikty. Wokół Jaakowa Icchaka zgromadziła się elitarna grupka zwolenników, która zakwestionowała przywództwo Widzącego. Nowa ścieżka przecierana przez zwolenników Jaakowa Icchaka, którzy łączyli wartości chasydzkie i naukowe z natężoną krytyką nurtu „praktycznego”, uważanego przez nich za wulgaryzację, jak i ich obyczaj późnego rozpoczynania modłów przysporzyły im licznych przeciwników. Jednym z nich był Meir ha-Lewi z Opatowa (zm. 1827), autor dzieła *Or la-szamajim*, który uważał się za zasłużonego sukcesora Widzącego. Po śmierci Świętego Żyda wielu jego zwolenników skupiło się wokół jego ucznia Simchy Bunema z Przysuchy, który zorganizował ich w odrębną wspólnotę chasydzką i przeciwstawiał się przywódcom ośrodka lubelskiego.

Galicja Wschodnia

Znana zwłaszcza z ośrodków w Leżajsku i Rymanowie, Galicja Wschodnia była domem także innych przywódców chasydzkich. Najważniejszym cadykiem w tym regionie był Jechiel Michel ze Złoczowa (1726-1781), uczeń Beszta i Magida, uważany za nauczyciela wielu późniejszych cadyków. Jego potomkowie utworzyli rozgałęzioną dynastię w Galicji i na Wołyniu (Nowogród Wołyński, Stepin, Brezna). Inną ważną osobistością galicyjską był Meszulam Fejwusz Heller ze Zbaraża (ok. 1740-1794), uczeń Magida ze Złoczowa i autor znaczących dzieł literackich (m. in. *Derech emet* i *Joszer diwre emet*). Wreszcie Mosze Lejb z Sasowa (ok. 1745-1807) słynący z religijnej ekstazy, a także głębokiego oddania dobroczynności i wykupowi więźniów.

Przed końcem XVIII wieku na obszarze Besarabii, Mołdawii i Bukowiny nie było dużych skupisk chasydzkich. Choć liczni cadycy odwiedzali te tereny, żaden z nich nie osiadł tam na dłużej, a miejscowi uczniowie wiązali się z odległymi ośrodkami na Ukrainie, w Galicji lub w Polsce. Wpływową osobą, która przyczyniła się do rozprzestrzenienia chasydyzmu na tym terenie, był Chajim Tirer (zm. 1818), rabin w Czerniowcach i Kiszyniowie, znaczący chasydzki myśliciel, autor *Beer majim chajim* i *Siduro szel Szabat*, który wyemigrował później do Ziemi Izraela.

Węgry

Wpływy chasydyzmu ograniczały się do północno-wschodnich wiejskich regionów (nazywanych przez Żydów *Unterland*), graniczących z Galicją i Bukowiną, gdzie zamieszkiwała nieliczna społeczność żydowska. W latach 80. XVIII wieku Icchak Ajzyk Taub (zm. 1821) ustanowił ośrodek chasydzki w Nagykálló, a małe grupy chasydów działały głównie w okręgu Máramaros (ob. rumuńskie Maramureş). Tutaj również chasydyzm wzmocnił się dopiero w połowie dziewiętnastego wieku.

Ziemia Izraela

Chasydyzm dążył do zachowania tradycyjnego żydowskiego sposobu życia w diasporze oraz do znalezienia rozwiązań dla problemów życia codziennego wśród mas żydowskich w „starej” Europie Wschodniej. Mimo że Ziemia Święta zajmowała centralne miejsce w świadomości religijnej, a Żydzi w diasporze rozumieli potrzebę objęcia pomocą materialną jej mieszkańców, Ziemia Izraela zajmowała marginalną pozycję w świecie większości cadyków i chasydów.

Zgodnie z wielopokoleniowym obyczajem pojedynczy Żydzi, także chasydzi, emigrowali do Ziemi Izraela — według jednego z przekazów także Beszt miał wyruszyć w kierunku Ziemi świętej i powrócić nie osiągnąwszy celu. Jednak w 1777 roku do Palestyny wyjechała duża grupa chasydów pod wodzą Menachema Mendla z Witebska i Abrahama z Kaliska. Ta fala imigracji — spowodowana, zdaniem niektórych, nadziejami mesjanistycznymi — doprowadziła do powstania sporego skupiska chasydów w Ziemi Świętej, głównie w Tyberiadzie i Safedzie, oraz położyła podwaliny organizacyjne pod zbiórkę funduszy w diasporze dla członków społeczności chasydzkiej w Ziemi Świętej. Chociaż imigracja chasydzka nigdy nie ustała całkowicie, przywódcy ruchu w większości woleli kultywować żydowski sposób życia w Europie Wschodniej niż osiedlać się w Palestynie lub w krajach zachodnich.

Problem sukcesji

Pod koniec osiemnastego wieku istniejące grupy chasydów na Ukrainie, Białorusi i w Galicji Wschodniej stanęły przed problemem sukcesji (na innych terenach ten problem pojawił się nieco później). Wiara, że cadyk może przekazać swoją religijną charyzmę swemu potomstwu stała się ostatecznie przewodnią zasadą decydującą o przywództwie ruchu, nie obyło się jednak bez trudności.

Na przykład w społeczności chasydów z Lubawicz po śmierci założyciela, Szneura Zalmana z Ladów, w 1812 roku rozgorzała zaciepła walka. Rywalami byli syn zmarłego, Dow Ber, znany później jako Średni Rebe (1773-1827) i jeden z uczniów, Aron ha-Lewi Horowic ze Starego Sioła (1766-1828). Ich zmagania, tak na gruncie osobistym jak i teoretycznym koncentrowały się na kwestiach: kto jest upoważniony do interpretacji nauczania założyciela i jakie są właściwe formy kultu. Spór zakończył się zwycięstwem dziedzica genetycznego, nastąpił jednak rozłam i od tego czasu ci, którzy nie byli potomkami cadyków ani nie wżenili się w ich rodziny mieli niewielkie szanse objęcia przywództwa.

W latach 1810-1815 zmarli nie tylko najzagorzalsi przeciwnicy chasydyzmu, ale także wielu spośród założycieli ruchu. Ich miejsce zajęła nowa generacja cadyków, członków dynastii lub uczniów, którzy osiągnęli dojrzałość i zyskali sławę dzięki własnym osiągnięciom.

Rok 1815 miał również znaczenie ze względów literackich. Zostały wówczas wydane w jidysz i po hebrajsku dwa spośród najważniejszych chasydzkich dzieł narracyjnych: jedno to *Sziwchej ha-Beszt* (Ku chwale Beszta), antologia hagiograficznych opowieści o życiu Beszta

i jego uczniów, zebrana i opracowana przez Dow Bera ben Samuela, którego teść, Aleksander, był jednym z bliskich towarzyszy Beszta; drugie zaś to *Sipurej maasijot* (Opowieści) — zbiór 13 przepelnionych symbolizmem opowiadań przekazanych przez Nachmana z Braclawia jego zwolennikom. W odpowiedzi na te książki wybitny maskil Josef Perl opublikował błyskotliwą satyrę zatytułowaną *Megalej temirin* (Odsłaniający tajemnice) — interwencja cenzury opóźniła wydanie napisanej w 1816 roku książki o trzy lata. Te trzy dzieła, z których każde ukazało się także w wersji jidysz, wywarły silny wpływ na kształtowanie się etosu chasydyzmu i haskali oraz przyczyniły się do zaostrenia przekazów i stanowisk wojujących stronnictw. Do dnia dzisiejszego stanowią one bezcenny klucz do historycznego i ideologicznego świata chasydów i ich przeciwników.

Ekspansja i atomizacja (1815-1880)

W następstwie Kongresu Wiedeńskiego (1815) Żydzi w Polsce Kongresowej i w rosyjskiej strefie osiedlenia znaleźli się z powrotem pod władzą tego samego rządu, mimo różnic w statusie prawnym, który wciąż skutecznie rozdzielał obie społeczności.

Akceptacja chasydyzmu w większości wschodnioeuropejskich społeczności żydowskich i jego nowy status wielopokoleniowego ruchu masowego doprowadził do wytworzenia zinstytucjonalizowanych mechanizmów społecznych. Nie można było zostać po prostu chasydem, bez bliższej przynależności, trzeba było związać się z konkretnym cadykiem lub chasydzkim dworem. W rezultacie cadyk i jego rodzina wraz z osobami towarzyszącymi dworowi stali się głównym centrum identyfikacji i spójności społecznej. Fakt, że wszystkie grupy wchodzące w skład tradycyjnej społeczności żydowskiej, włączając misnagdów, zaakceptowały istnienie chasydyzmu i uznawały go za ruch religijny wyrażający dopuszczalne choć odmienne normy zachowania i religijnego stylu życia, przyczynił się do dalszego rozprzestrzeniania się chasydyzmu. Wrogość ustąpiła koegzystencji, przeważnie pozwalając obydwu grupom żyć w harmonii, a jednocześnie kultywować właściwą sobie kulturę. Rozwój „litewskiego” świata jesziw oraz powstanie ruchu musar były zjawiskami duchowymi, które należy rozumieć nie tylko w kategoriach ich wewnętrznej logiki, ale również jako reakcję na wyzwanie chasydyzmu.

W tym okresie — ostatnim okresie tworzenia ważniejszych nowych dynastii — chasydyzm rozprzestrzeniał się szybko na ziemię Królestwa Kongresowego i został w zasadzie zaakceptowany bez większych tarć.

Pomimo licznych konfliktów w tym regionie i w tym okresie — czasem na tyle ostrych, że docierały do uszu władz — wiązały się one zazwyczaj z kwestiami gospodarczymi lub osobistymi, nie zaś z ideologią. Chasydyzm rozszerzał swoje wpływy również w południowych prowincjach Imperium Rosyjskiego (Noworosja, Mołdawia i Besarabia) i na wschodnich terenach Cesarstwa Austriackiego (Bukowina, zachodnia Galicja i północno-wschodnie Węgry). Właściwie zasięg chasydyzmu niemal całkowicie pokrywał się z występowaniem jidysz jako żywego języka mówionego, tamowany był tylko tam, gdzie Żydzi posługiwali się językiem miejscowym — węgierskim w Budapeszcie, niemieckim bądź czeskim w Pradze i niemieckim w Poznaniu.

Zwiększenie liczby dworów chasydzkich w tym okresie i ich wzrastające zróżnicowanie było w pewnym stopniu skutkiem znaczącej poprawy sieci komunikacyjnej z początkiem lat sześćdziesiątych, głównie dzięki kolei. To ułatwiło mobilność, a w rezultacie zaowocowało niemałymi zmianami w życiu codziennym, czyniąc również dwory bardziej dostępnymi.

Ukraina

Chasydyzm stał się na Ukrainie niezwykle popularny, przemawiał tu do większości tradycyjnych gmin żydowskich. W pierwszych dwóch dekadach XIX wieku najstynniejsze były dwory Mordechaja Twerskiego z Czarnobyła (1770-1837), Moszego Cwi z Sawrania (zm. 1838) oraz Izraela Friedmana z Rużyna (1796-1850), prawnuka Magida z Międzyrzecza. Młody i lubiany cadyk Friedman rozpoczął swoje „panowanie” w 1815 roku, ostentacyjnie obnosząc się ze swym bogactwem niczym polski magnat. Oskarżony o współudział w zamordowaniu dwóch żydowskich donosicieli, był aresztowany i przesłuchiwany, następnie (na początku lat czterdziestych) uciekł z Rosji do Austrii. Ostatecznie odtworzył swój okazały dwór w Sadagórze na Bukowinie, gdzie zjeżdżały się tysiące chasydów z obu stron granicy.

Niemal wszyscy potomkowie tych dynastii zakładali własne dwory. Na Ukrainie działało ośmiu synów Mordechaja z Czarnobyła, z nich najbardziej znany był Dawid z Talnego, nazywany Talner Rebe (1808-1882) i Icchak ze Skwiry (1812-1885). Najstynniejszymi spośród sześciu synów Izraela z Rużyna działających w Galicji, Mołdawii i Besarabii byli Abraham Jaakow z Sadagóry (1819-1883) i Dawid Mosze z Czortkowa (1827-1903). Te dwie dynastie i ich odgałęzienia były dominującymi grupami chasydzkimi na swoich terenach.

Mimo podjętych przez władze rosyjskie w latach 60. XIX w. usiłowań zahamowania działalności cadyków na Ukrainie i ograniczenia im swobody przemieszczania się, restrykcje nie mogły powstrzymać ekspansji chasydyzmu. Inna znana grupa składała się z wyznawców chasydyzmu braclawskiego, prowadzonych po śmierci Nachmana przez jego wiernego ucznia i sekretarza Natana Sternharza z Niemirowa (1780-1844). Ta nieduża, żywotna i niespokojna wspólnota przyciągała wiele uwagi, ale również gwałtowną opozycję i stale spotykała się z szykanami ze strony innych chasydów.

Białoruś i Litwa

Najważniejszą wspólnotą na Białorusi byli chasydzi z Lubawicz. Od 1813 roku ich główny ośrodek mieścił się w Lubawiczach, ale istniały też liczne odgałęzienia na Ukrainie, w Noworosji i w Besarabii. Po śmierci Menachema Mendla Schneersohna (1789-1866), zwanego *Cemach Cedek*, jego pięciu synów spierało się o przywództwo i w rezultacie w Kopuszynie powstał dysydencki dwór.

Na litewskim Polesiu chasydzi karlińsko-stolińscy pod wodzą Arona Perlowa Drugiego z Karlina (1802-1872), wnuka założyciela, stali się znaczącą grupą. Z powodu sporu z członkami wpływowej rodziny z Pińska Aron i jego dwór zostali wygnani z Karlina (prawdopodobnie w roku 1864) i osiedli w Stolinie. Cztery główne odnogi tej grupy przekształciły się w niezależne dynastie. Na ich czele stali Noach z Lachowicz (1774-1832), Mosze Polier z Kobrynia (1784-1858), Szlomo Chajim Perlow z Kojdanowa (1797-1862) i Abraham Weinberg ze Słonimia (1804-1883).

Galicja

W znajdującej się pod władzą Austrii Galicji chasydyzm rozprzestrzenił się szybko, ustanawiając duże ośrodki przyciągające rzesze wiernych. Większość dynastii została zapoczątkowana w pokoleniu Widzącego z Lublina, Magida z Kozienic i Menachema Mendla z Rymanowa oraz niektórych ich uczniów.

Naftali Horowitz z Ropczyc (1760-1827), znany z cierpkiego języka, założył dynastię, której najśłynniejsze odgałęzienia znajdowały się w Dzikowie i Rozwadowie. Szalom Rokeach (1783-1855) zapoczątkował dynastię bełską, w późniejszym okresie ważną gałąź chasydyzmu, której przywódcy głęboko angażowali się w żydowskie życie publiczne zwłaszcza w czasach jego syna Joszuy (1825-1894).

Członkowie rodziny Eichensteinów stanęli na czele dynastii reprezentujących szczególną postać kabalistycznego chasydyzmu. Najwybitniejszymi cadykami z tej dynastii byli Cwi Hirs z Żydaczowa (1763-1831) i jego bratanek Icchak Jehuda Jechiel Safrin z Komarna (1806-1874). Obaj byli płodnymi pisarzami, głębokimi mistykami i szanowanymi przywódcami.

Najważniejszym galicyjskim cadykiem był Chajim Halberstam (1797-1876), mieszkający od 1830 roku w Nowym Sączu, gdzie pełnił funkcję rabin a i zyskał uznanie jako wybitny autorytet halachiczny, którego orzeczenia były akceptowane również przez kręgi niechasydzkie. Najbardziej znaną spośród jego książek jest zbiór jego responsów *Diwrej chajim*. Tysiące chasydów przybywały tłumnie na jego dwór, którym rządził w sposób konserwatywny i gorliwy, czego przykładem może być kłątwa rzucona na dynastię sadagóorską i jej zwolenników w roku 1869. Jego potomkowie założyli dwory w Sieniawie, Gorlicach, Cieszanowie i Bobowej.

Do ważnych postaci w chasydyzmie galicyjskim należeli również Kalonymos Kalman Epstein z Krakowa (ok. 1751-1823), autor *Maor wa-szemesz*, jednego z fundamentalnych dzieł chasydzkich, i jego syn Josef Baruch (1792-1867), słynny cudotwórca, znany jako Giter Jid (cadyk) z Nowego Miasta. Uri ben Pinchas ze Strzelisk (1757-1826), zwany Serafem z powodu ekstatycznego stylu modlitwy, przewodził grupie znanej z ubóstwa i ascetyzmu. Jego uczniem i następcą był Jehuda Cwi Brandwein z Stratynia (1780-1844), który, nim został cadykiem, pełnił funkcję rzeźnika rytualnego. Cwi Elimelech z Dynowa (1785-1841) był rabinem i kabalistą, płodnym pisarzem (m.in. [*Bene Jisachar* i *Derech pikudecha*]) a także fanatycznym wrogiem haskali. Jego potomkowie stali na czele dynastii z Munkacza (węg. Munkacs, obecnie ukr. Mukaczewo).

Inni przywódcy z tego regionu to Meir z Przemyślan (1780-1850), znany cudotwórca, którego dwór przyciągał wiernych zabiegających o jego błogosławieństwo pomyślności i dostatku. Jego potomkowie kierowali dynastiami z Nadwornej i Kretshniva, (rum. Crăciunești). Cwi Hirs z Rymanowa (1778-1846), przezwany Meszaret (Sługa), został uznany za cadyka przez swojego mentora Menachema Mendla z Rymanowa, lecz poprowadził swoją grupę dopiero po śmierci Naftalego z Ropczyc (1827). Słynący z religijnej gorliwości Cwi Hirs nie wyróżniał się jednak uczonością i z tego też powodu, jak również z racji „niskiego” pochodzenia (w młodości był czeladnikiem krawieckim), inni cadycy odnosili się do niego krytycznie.

Królestwo Kongresowe

Po roku 1815 dynamiczne centrum polskiego chasydyzmu przesunęło się z Lublina do Przysuchy i okolic. Krąg uczonych chasydów wokół Simchy Bunema z Przysuchy (1765-1827), ucznia Świętego Żyda i licencjonowanego aptekarza wstrząsnął światem chasydów swoimi radykalnie krytycznymi, anarchistycznymi doktrynami, wydał też kilku spośród najważniejszych przywódców polskiego chasydyzmu. Po śmierci Simchy Bunema niektórzy spośród jego chasydów przystali do grupy jego charyzmatycznego ucznia Menachema Mendla Morgensterna z Kocka (1787-1859), który położył szczególny nacisk na uczoność, a także wyznaczył radykalne standardy doskonałości etycznej i wyrzeczeń dla siebie i swoich zwolenników.

Pod koniec 1839 roku przez dwór kocki przetoczył się pewnego rodzaju bunt: Mordechaj Josef Leiner (1801-1854), jeden z ulubionych uczniów Morgensterna, opuścił go, zabierając ze sobą grupę czołowych chasydów. W następstwie, a być może już przed tymi wypadkami rebe z Kocka zaczął zachowywać się w dziwny sposób, praktycznie stając się pustelnikiem we własnym domu. To narzucone własnowolnie odosobnienie trwało około dwudziestu lat, aż do śmierci; przez ten czas jedność jego chasydów uległa osłabieniu.

Mordechaj Josef Leiner założył dynastię w Izbicy i przyjął doktrynę radykalnego determinizmu o wyraźnym antynomistycznym zabarwieniu, co znalazło odbicie w jego książce *Mej ha-Sziloach*. Jego następcą został syn, Jaakow (zm. 1878), który na krótko przed śmiercią przeniósł dwór do Radzyna, a później wnuk Gerszon Chajnich (1839-1891) nowator o apodyktycznej, burzliwej osobowości. Ten ostatni zasłynął napisaniem „Nowego Talmudu” do porządku *Tochorot* Miszny (do którego brak komentarzy w Talmudzie), a w większym jeszcze stopniu ponieważ utrzymywał, że odkrył sekret produkcji błękitnej farby (hebr. *tchelet*) do *cicit* (frędzli szala modlitewnego). Jego chasydzi gorliwie przestrzegali związanego z tym zalecenia, ale pozostali w większości odrzucali jego roszczenia.

Z kockiego dworu do Izbicy przeniósł się również Jehuda Lejb Ejger z Lublina (1816-1888), potomek słynnej poznańskiej rodziny rabinicznej, który w młodości zainteresował się chasydyzmem. W 1844 roku, po śmierci swego mentora Mordechaja Josefa, powrócił do Lublina, gdzie stanął na czele grupy chasydów związanych ze szkołą izbicką.

Niektórzy uczniowie rebego z Kocka pozostali mu wierni w latach jego odosobnienia. Należeli do nich jego szwagier Icchak Meir Alter z Warszawy (1799-1866), wnikliwy talmudysta i halachista (autor *Chiduszej ha-Rim*), oraz Zeew Wolf Landau ze Strykowa (1807-1891).

W roku 1859, po śmierci rebego, Icchak Meir wraz z dużą grupą chasydów osiedlił się w Górze Kalwarii zakładając szkołę Ger, która rozrosła się w największą dynastię chasydzką w Polsce przed Holocaustem. Dawid, syn Menachema Mendla z Kocka (1809-1873), przewodził nadal grupie kockich chasydów, a jego potomkowie zapoczątkowali niewielkie dwory w Piławie i Sokołowie.

Pozostałe odgałęzienia chasydyzmu z Przysuchy reprezentowane są przez szkoły warecką i aleksandrowską. Chasydyzm warecko-mszczonowski ustanowił Icchak Kalisz z Warki (1779-1848), uczeń Simchy Bunema z Przysuchy, bliski przyjaciel rebe z Kocka i znany orędownik walki o prawa dla polskiego żydostwa. Chasydyzm z Aleksandrowa, odgałęzienie Warki, został utworzony po śmierci Icchaka przez jego ucznia, Szragę Fajwła Dancigera z Grójca, który obowiązki cadyka pełnił bardzo krótko, gdyż zmarł w roku 1848. Jego funkcję objął syn, Jechiel (1828-1894), który założył dwór w Aleksandrowie, czyniąc go ostatecznie drugą co do wielkości dynastią w Polsce (tuż po Ger).

Inni cadycy utożsamiani z Przysuchą i Kockiem to Dawid Biederman z Lelowa (1746-1814) i jego syn Mojsze (1777-1850), który u schyłku życia wyemigrował do Palestyny. Jecheskiel Taub z Kazimierza Dolnego (1772-1856), słynny z powodu swego talentu muzycznego, był prekursorem chasydyzmu modrzyckiego (dęblińskiego) cenionego za swoje melodie. Chanoch Henich Lewin z Aleksandrowa (1798-1870) uważany był za najważniejszego ucznia Icchaka Meira z Ger. Po śmierci tego ostatniego w 1866 roku wielu jego uczniów przybyło na dwór Chanocha w Aleksandrowie, ale po jego śmierci z kolei powrócili na dwory Ger i sochaczewski. Jaakow Arje Guterma z Radzimina (1792-1874) był uczniem Icchaka z Warki. Po śmierci mistrza przewodził rzeszom chasydów, zasłynął zaś sporządzaniem amuletów i czynieniem cudów. Potomkowie Świętego Żyda, którzy odrzucali doktryny Simchy Bunema z Przysuchy, stanęli na czele dworów w Parysowie, Bychawie, Szydłowcu i Kałuszynie.

Szkole z Przysuchy przeciwstawiła się jeszcze jedna szkoła uczniów Widzącego, kładąca nacisk na materialny dobrobyt jako podstawę dla religijnego życia. Ta szkoła uważała cadyka za główny kanał odbioru boskiej emanacji i czyniła go odpowiedzialnym za utrzymanie jego chasydów. Najwybitniejszymi zwolennikami tej szkoły byli Meir z Opatowa, który objął przywództwo przeciwników Przysuchy, Jeszaja z Przedborza (1758-1831), Issachar Ber z Radoszyc (1765-1843), słynny cudotwórca zwany Świętym Starcem, Szlomo Rabinowicz z Radomska (1803-1866), przywódca znaczącej dynastii cadyków przyciągającej wielu zwolenników, oraz Abraham Landau z Ciechanowa (1784-1875),

ojciec Zeewa Wolfa ze Strykowa i jedyny cadyk w dziejach chasydyzmu nalegający na sprawowanie tradycyjnych aszkenazyjskich obrzędów modlitewnych. Potomkowie Magida Izraela z Kozienic, którzy stali na czele dworów w tym mieście oraz w Mogielnicy, Błędowie i Grodzisku tworzyli kolejną grupę odrzucającą doktryny Przysuchy.

Besarabia i Węgry

W Besarabii działały dwie niewielkie dynastie chasydzkie. Na czele jednej z nich stał Arje Lejb Wertheim z Bender (zm. 1854), drugiej zaś przewodził Josef z Raszkowa (zm. ok.1837).

Na Węgrzech jako pierwszy rozpowszechnił chasydyzm Mosze Teitelbaum (1759-1841), uczeń Widzącego z Lublina, uczony i kabalista, znany również ze swoich amuletów. W 1808 roku opuścił Sieniawę w Galicji i osiedlił się w węgierskim Ujhely (Satoraljaujhely). Chasydyzm umocnił się w tych regionach, szczególnie w Transylwanii i na Rusi Zakarpackiej dopiero w połowie stulecia, zwłaszcza w Munkaczu (Máramarossziget, Sighetu Marmarői) i Satu Mare (Szatmar).

Znaczne wpływy na tych terenach miały dynastie sadagórska i sądecka oraz ich odgałęzienia, a większe jeszcze cadycy z Wyżnicy na Bukowinie. Przywódcą chasydów z Wyżnicy był Menachem Mendel Hager (1830-1884), młodszy syn galicyjskiego cadyka Chajima z Kosowa (ok.1795-1854), a zarazem zięć Izraela z Ruzyna.

Ziemia Izraela

Niewielka chasydzka społeczność w Palestynie charakteryzowała się przynależnością do koleli odzwierciedlających ich geograficzne związki i zależność ekonomiczną od macierzystych dworów w Europie Wschodniej. Chasydzi z Wołynia i Galicji gromadzili się w Safedzie pod przywództwem Abrahama Dowa z Owrucza (ok. 1765-1840), przybyłego do Ziemi Świętej w 1833 roku, natomiast chasydzi przyjeżdżający z Białorusi osiedlali się głównie w Tyberiadzie. W roku 1819 utworzono w Hebronie małą chasydzką wspólnotę, która później stała się ośrodkiem chasydów z Lubawicz. Zorganizowana wspólnota chasydzka w Jerozolimie powstała na początku lat 40. XIX wieku z inicjatywy dwóch drukarzy: Izraela Baka z Berdyczowa i jego syna Nisana, chasydów sadagórskich.

Rozłamy i kontrowersje

W latach 1815-1880 chasydyzm, który dotąd dzielił się na różne wspólnoty, z których każda reprezentowała własne tendencje duchowe, przeistoczył się w ruch skrajnie zatowizowany, a wspólnoty rozpadły się na małe grupy.

Niemal każdy syn cadyka (a czasem także wnukowie i zięciowie) uważał za właściwe ustanowienie własnego dworu. Rozdrobnienie prowadziło do utraty stabilności i dezintegracyjnych dążeń: zażartych kłótni między cadykami, rywalizacji lojalnościowych i powstania wewnętrznej, popularnej hierarchii prestiżu, według której mierzono zasługi licznych cadyków indywidualnie i w odniesieniu do ich rywali. Te procesy rozłamu stanowiły również odzwierciedlenie sprzecznych prądów społecznych i duchowych przyczyniających się do krańcowego zróżnicowania mozaiki chasydyzmu. Na obrzeżach tendencji nowatorskich, czasem zbliżających się do radykalizmu a nawet anarchii, można również odnaleźć nostalgiczną tęsknotę za przedchasydzkimi wartościami pietyzmu i ascetyzmu, akcentowanie wartości tradycyjnych studiów talmudycznych i upodobanie do halachicznej surowości. Liczne personalne zmagania o władzę, często przedstawiane jako spory ideologiczne, również ujawniały pierwiastki schyłku i zepsucia.

Próby ekskomunikowania chasydów z Przysuchy (między 1815 a 1825 rokiem), prześladowania chasydów z Braclawia: w latach 30. XIX wieku ze strony chasydyzmu z Sawrania, w 60. zaś przez grupy z Talnego i Skwiry, oraz burzliwe kontrowersje z 1869 roku pomiędzy cadykiem Chajimem z Sącza a dynastią z Sadagóry to jedynie przykłady wewnętrznych tarć, które poruszały i rozbijały społeczność chasydzkie przez kilka dekad.

Stagnacja i zmagania (1880-1918)

Okres pogromów i fale emigracji w ostatnich dekadach XIX wieku odbiły się ujemnie na chasydyzmie, ale jego największym wrogiem okazały się tendencje sekularyzacyjne w społeczeństwie żydowskim. Dziesiątki cadyków, znaczących i pomniejszych, działały wówczas w setkach chasydzkich wspólnot w całej Europie Wschodniej, lecz dzieje chasydyzmu na przełomie wieków nie doczekały się większego zainteresowania ze strony badaczy. Nie ma jednak wątpliwości, że dwór chasydzki poważnie ucierpiał na skutek przetaczających się burz. Panowało poczucie, że współczesne życie i świecko-rewolucyjna atmosfera ogarniająca wschodnioeuropejskich Żydów może zaszkodzić chasydyzmowi znacznie bardziej niż rozpowszechnianie satyr i polemicznych rozpraw lub próby pozyskania pomocy władz.

Sekularyzacja czerpała siłę nie tylko z nowoczesnych żydowskich ideologii nacjonalizmu i socjalizmu, ale również z rosnącej akulturacji, podupadania sztetli (utożsamianych ze stagnacją tradycji), zmian w tradycyjnych modelach ekonomicznych, przyspieszonej industrializacji i urbanizacji, złych warunków mieszkaniowych, ogromnego wzrostu populacji żydowskiej na obszarze strefy osiedlenia i paraliżującej biedy — wszystko to tworzyło nowy duchowy i społeczny klimat. Chociaż nowe formy literackie i dziennikarskie w języku hebrajskim i jidysz stały się głównymi czynnikami w żydowskim dyskursie publicznym, ortodoksja (również chasydyzm), nie była w tym medium reprezentowana. Walka Żydów ortodoksyjnych z nowymi prądami zwiększała jedynie ich skłonność do zwierania szeregów dla obrony, przywódcom nadając ton konserwatyizmu a nawet fanatyzmu.

Chasydyzm stopniowo tracił swą atrakcyjność. Zamożne dwory znalazły się w finansowych tarapatach, dawny, tradycyjny system edukacyjny nie mogąc dać swym absolwentom wykształcenia ogólnego ani zawodowego podupadał, a studiowanie Tory i pobożność utraciły pierwszeństwo w wewnętrznej hierarchii społeczności żydowskiej. Przywódcy chasydscy, świadomi niespotykanego kryzysu duchowego podejmowali różnorakie działania próbując powstrzymać tę erozję.

Już w 1878 roku kilku galicyjskich *admorim* pod wodzą Joszuy Rokeacha z Bełża utworzyło *Machzikej ha-Dat* (Obrońcy Wiary), by przeciwstawić się lwowskim maskilim i wspierać interesy ortodoksji przy użyciu nowoczesnych narzędzi politycznych. Wydawali gazetę i brali udział w austriackich wyborach parlamentarnych. Jednak znaczący zwrot dokonał się pod koniec tego okresu. W oparciu o kontakty nawiązane siedem lat wcześniej, w roku 1916 grupa niemieckich rabinów połączyła siły z cadykami z dynastii Ger, by utworzyć w Warszawie polityczne ramię Agudas Isroel. Chociaż ruch ten uważał się za strażnika całości ultraortodoksyjnego żydostwa (pragnąc zjednoczyć polskich chasydów, litewskich mitnagdim i niemieckich neoortodoksów), był on zdominowany przez polski element chasydzki, a jego przywództwo odzwierciedlało tę przewagę.

Kolejną innowacją z tego okresu było zakładanie chasydzkich jesziw. Do tej pory jesziwy były utożsamiane z mitnagdim lub ruchem musar na Litwie. Fakt tworzenia ich przez dwory chasydzkie można przypisywać nie tylko powrotowi do konserwatywnych wartości klasycznych studiów nad Torą, lecz również świadomości, że metoda nauczania jesziwy jest właściwą odpowiedzią na groźbę i uwodzicielską moc sekularyzacji. Pierwsze jesziwy chasydzkie zostały założone na początku lat 80. XIX wieku w galicyjskim Wiśniczu przez Szlomo Halberstama (1847-

-1905), wnuka Chajima z Sącza i założyciela dynastii w Bobowej, oraz w Sochaczewie przez zięcia rebege z Kocka, Abrahama Bornsteina (1839-1910), [talmudystę], którego książki (*Awnej necer, Eglej tal*) wykorzystywano również w jesziwach niechasydzkich.

Następnie większe i mniejsze jesziwy powstawały przy niemal każdym dworze. Do najbardziej znanych należy *Tomechej Temimim* założona w Lubawiczach (1897) z inicjatywy piątego admora Szaloma Dowa Schneersohna (1860-1920). Powstanie chasydzkiej jesziwy to przykład procesu ortodoksyzacji, który stopniowo zacierał różnice religijne pomiędzy chasydami, niechasydami i *mitnagdim*, łącząc ich w rodzaj społeczności określanej później mianem *haredi* — luźną koalicję zróżnicowanych, czasem skonfliktowanych grup wspólnie wypowiadających wojnę wszystkim przejawom *haskali*, modernizacji i sekularyzacji.

W tym czasie *admorim* trzech głównych polskich dynastii: z Góry Kalwarii, z Sochaczewa i z Aleksandrowa podkreślali tradycyjne wartości studiów talmudycznych i *halachicznej* surowości nadając w ten sposób polskiemu chasydyzmowi bardziej naukowe zabarwienie. Przywódcami chasydów z Ger byli J(eh)uda Lejb Alter (1847-1905), wnuk założyciela dynastii, znany ze swego wielotomowego dzieła *Sefat emet*, oraz jego syn i następca Abraham Mordechaj Alter (1866-1948), jeden z założycieli Agudas Isroel i siła napędowa tej organizacji. Grupie chasydów sochaczewskich, założonej w roku 1870, przewodził Abraham Bornstein, a po jego śmierci (1910) jego syn Szmuel (1855-1926). Przywódcą dynastii z Aleksandrowa był, od 1894 roku, Jerachmiel Izrael Icchak Danciger (1854-1910), a po nim jego brat Szmuel Cwi (zm. 1923).

Wyjątkową postacią późnego chasydyzmu był Cadok ha-Kohen z Lublina (1823-1900), uczeń szkoły izbickiej, który został przywódcą chasydów dopiero po śmierci swego mentora Jehudy Lejba Ejgera. Był on znany jako autor prac zawierających oryginalną chasydzką myśl kabalistyczną (np. *Pri-cadik, Resise lajla, Cidkat ha-cadik*), które wzbudziły spore zainteresowanie również poza środowiskiem chasydów.

Wstrząsy i zagłada (1918-1945)

Na skutek I wojny światowej i rozpadu wielonarodowych imperiów Austrii i Rosji fizycznemu zniszczeniu uległy niektóre z największych chasydzkich ośrodków na Ukrainie, w Polsce i w Galicji (m. in. dwory z Bełza, Czortkowa i Sadagóry). Cadycy, ich rodziny i towarzysze, zmuszeni do przesiedlenia, wyjeżdżali do innych krajów lub wielkich

miast, np. Wiednia. Przeniesienie dworów z małych miasteczek do wielkich miast było jednym ze znaków czasów.

Wojny domowe na Ukrainie i powstanie sowieckiego reżimu, który szczerze pozamykał granice, niemal całkowicie rozprawiły się działalnością chasydzką na terenie Związku Radzieckiego. Jedynie grupa z Lubawicza zdołała utrzymać podziemną działalność pod żelazną pięścią antyklerykalnego reżimu. Setki chasydów braćwalskich nie mogły więcej zbierać się u grobu Nachmana w Humaniu, postanowiono więc przenieść miejsce „Świętego Zgromadzenia” w czasie pomiędzy Rosz ha-Szana i Jom Kipur do Lublina. Kwaterowali i modlili się w przestronnych salach Jesziwas Chachmej Lublin korzystając z gościnności jej rektora Meira Szapiry, również chasydzkiego rabina.

Jednak nawet w niepodległej Polsce chasydyzm nie mógł powetować sobie strat, mimo iż niektóre z ośrodków zdawały się osiągać sukcesy tak ilościowe, jak i jakościowe, szczególnie w większych (Warszawa, Łódź) i średnich miastach. Typowo „polskie” gałęzie chasydyzmu np. Ger lub aleksandrowska, chętnie łączące chasydzką pobożność z tradycją głębokiego zaangażowania politycznego w sprawy społeczności żydowskiej, wciąż przyciągały tysiące zwolenników, lecz nawet te sukcesy nie mogły powstrzymać fali sekularyzacji, socjalizmu i syjonizmu (również religijnego), która porwała dużą część młodzieży żydowskiej w Europie Wschodniej.

W odpowiedzi na groźbę świeckiej herezji i syjonizmu społeczność ultraortodoksyjna, przede wszystkim w Galicji i na Węgrzech, zwarła szeregi, zajmując jeszcze surowsze i bardziej konserwatywne stanowiska. Ruchowi chasydzkiemu przewodzili wówczas, nierzadko narzucając fanatyczny ton, rebe z Bełża, Sącza i Satu Mare, którzy przeciwstawiali się nie tylko syjonizmowi, ale nawet Agudas Isroel.

Największe znaczenie mieli: szanowany przywódca chasydów z Bełża Isachar Dow Rokeach (1854-1926) i jego rywal, Chajim Elazar Szapira z Munkacza (1872-1937), od 1914 roku przywódca chasydów karpaccich, słynny ze swej uczoności, ale także wojowniczego charakteru.

Wyjątkowo otwarcie antysyjonistyczną postacią był tu Joel Teitelbaum (1887-1979). W 1934 roku osiedlił się on w Satu Mare, gdzie, dzięki energicznej działalności na stanowisku rabina, przełożonego jesziwy i cadyka zyskał sobie poważanie w całej Transylwanii. W 1944 roku zdołał uciec Niemcom „syjonistycznym” pociągiem ratunkowym zorganizowanym przez Rezső Kasztnera docierając do Szwajcarii, a stamtąd do Palestyny. Po krótkim pobycie w Ziemi Świętej wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie odtworzył swój dwór, czyniąc go największą istniejącą wspólnotą chasydzką po Holocauście, pozostając

zarazem niez mordowanym wrogiem Państwa Izrael. Inny zawzięty przeciwnik syjonizmu i Agudas Isroel, Josef Icchak Schneersohn (1880-1950), był przywódcą chasydów lubawickich w Rosji Sowieckiej. Uwięziony w 1927 roku, później zwolniony, wędrował przez miasta rosyjskie, łotewskie i polskie, aż w 1940 roku dotarł do Nowego Jorku, gdzie odbudował swój dwór.

Jednym z najbarwniejszych przywódców był Aron Roth z Beregszász, (obecnie ukr. Berechowo) (1894-1947), założyciel nowej, skrajnej wspólnoty chasydzkiej *Szomrej Emunim* z centrami w Satu Mare, Beregszász i Jerozolimie. Jego chasydzi stosowali się do ścisłych reguł prostoty i skromności, znani też byli z niezłomnej postawy antysyjonistycznej.

Okropieństwa Holocaustu i diaboliczne wprowadzanie w życie Ostatecznego Rozwiązania zadało śmiertelny cios wszystkim ultraortodoksom, a w szczególności chasydyzmowi. Oprócz fizycznego zagrożenia chasydzi musieli borykać się z poważnymi wątpliwościami natury teologicznej, rozpaczliwym poszukiwaniem opatrności bożej, głębokim poczuciem winy i próbami wyjaśnienia katastrofy jako kary boskiej. Żarliwa wiara mieszała się z rozgorzyczeniem i powątpiewaniem w mądrość chasydzkich przywódców pogardzających syjonizmem. Niektórzy spośród nich nakłaniali swoich zwolenników do pozostania w diasporze, sami jednak bez wahania korzystali ze sposobności ucieczki, gdy poczuli się zagrożeni.

Niepowtarzalne głosy chasydzkie słyhać było nawet podczas Holocaustu. Takim głosem był *Esz Kodesz* (Święty ogień), zbiór mów Kalonymusa Kalmana Szapiry z Piaseczna (1889-1943) wygłoszonych do chasydów w warszawskim getcie, rozważających potworności Holocaustu z trzeźwej, choć udręczonej perspektywy chasydzkiej. Inny tekst *Em ha-banim semehach* (Szczęśliwa matka dzieciom) słowackiego rabina Issachara Szlomo Teichthala (1885-1945) to rzadki wyraz osobistego i wspólnotowego rachunku sumienia powstały w Budapeszcie w trakcie wojny (1943). Teichthal, wcześniej wróg syjonizmu, nie waha się piętnować współczesnych mu cadyków za ich fanatyczną opozycję wobec ruchu narodowego i za utratę sposobności ocalenia narodu żydowskiego przed eksterminacją.

Odrodzenie i odbudowa (po 1945)

Zniszczenie centrów chasydyzmu podczas Holocaustu, zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech, oznaczało historyczny kres chasydyzmu jako żydowskiego doświadczenia na ziemi wschodnioeuropejskiej. Od tego

czasu jego dzieje wiążą się z tymi krajami, w których ocalali członkowie ruchu, uciekający bądź przetrwawszy europejskie piekło, zdołali odtworzyć swoje wspólnoty — są to głównie wschodnie rejony Ameryki Północnej i Państwo Izrael. Pomimo europejskiego z natury charakteru chasydyzmu przywódcy i wyznawcy potrafili przystosować się do całkowicie nowych warunków politycznych i ekonomicznych, a nawet skorzystać z nich w celu odbudowy wspólnot.

W latach pięćdziesiątych, dzięki imponującej serii charyzmatycznych przywódców obdarzonych talentem organizacyjnym, którzy wiedzieli jak natchnąć swoich zwolenników ufnością i wiarą we własne siły, świat chasydyzmu zaczął się z powodzeniem odbudowywać. W przeciągu jednego pokolenia odtworzył się na płaszczyźnie duchowej, społecznej i demograficznej. W ten sposób raz jeszcze dowiódł swej niewiarygodnej siły przetrwania i właściwej sobie witalności i kreatywności.

Mimo diametralnych przemian chasydyzmu w tym okresie jego wschodnioeuropejskie cechy są wciąż widoczne, czy to w nazwach poszczególnych dworów (które zachowują nazwy wschodnioeuropejskich miasteczek będących niegdyś ich ośrodkami), czy też w codziennym ubiorze, tradycjach kulinarnych i religijnym sposobie życia, ale zwłaszcza w przetrwaniu jidysz jako głównego języka mówionego w większości wspólnot chasydzkich.

Od upadku systemu komunistycznego chasydzi dają wyraz swoim wschodnioeuropejskim korzeniom, odbywając rytualne pielgrzymki do grobów cadyków i innych miejsc historycznie związanych z chasydyzmem oraz poprzez zdecydowane działania zmierzające do renowacji nagrobków i pomników słynnych przywódców. Efekty tych działań widoczne są szczególnie w ukraińskim Międzybożu, gdzie pochowany jest Beszt i niektórzy spośród jego uczniów i następców, oraz w Humanii, miejscu pochówku Nachmana z Braclawia, które stało się, zwłaszcza podczas Dni Pokuty, ulubionym miejscem pielgrzymek dla tysięcy odwiedzających, często nie należących do braclawskich chasydów. W miastach tych powstały nawet chasydzkie hotele dla licznych pielgrzymów. Chasydzy emisariusze działają dzisiaj w Rosji, na Ukrainie i w państwach bałtyckich — są to przede wszystkim członkowie dynastii z Lubawicz i Karlina, jednak ich działalność ma na celu głównie umacnianie religii i tradycyjnej edukacji w całej społeczności żydowskiej, nie zaś tworzenie nowych wspólnot chasydzkich.

Tłumaczyła Ewa Zwolska